

ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ ЗАМАН ҰҒЫМЫНЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ: КЕҢІСТІК ПЕН УАҚЫТ

*¹Жанғалиева Айнур Рашидовна, ²Ғарифолла Есім, ³Рахматуллина
Зугура Ягануровна, ⁴Шамахай Сайра*

^{1,2,4}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

*³Ресей Ғылым академиясының Уфа федералды зерттеу орталығының тарих,
тіл және әдебиет институты*

¹ab_150583@mail.ru, ²garifollaesim@mail.ru, ³faia7@yandex.ru, ⁴sh.saira@mail.ru

*¹Zhangalieva Ainur, ²Garifolla Yessim, ³Rakhmatullina Zugura,
⁴Shamakhai Saira*

^{1,2,4}L.N. Gumilyov Eurasian National University

*³Institute of History, Language and Literature of the Ufa Federal Research Center
of the Russian Academy of Sciences*

¹ab_150583@mail.ru, ²garifollaesim@mail.ru, ³faia7@yandex.ru, ⁴sh.saira@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақала қазақ философиясындағы «заман» ұғымының эволюциясын зерттеуге арналған. Заман – уақыт пен кеңістік категорияларымен тығыз байланысты, қоғамның әлеуметтік, мәдени және рухани дамуын бейнелейтін күрделі философиялық ұғым. Мақалада заман ұғымының философиялық мәні, оның уақыт пен кеңістік шеңберіндегі орны, сондай-ақ адамның заманға және заманның адамға ықпалы қарастырылады.

Зерттеу барысында Абай философиясына ерекше назар аударылады. Абайдың заман туралы ойлары оның өлеңдері мен қара сөздерінде терең пайымдалған. Ақын заманның объективті сипатын мойындай отырып, оның адамның рухани және моральдық қасиеттеріне әсерін сипаттайды. Сонымен қатар, Абай заманның адам әрекеттеріне тәуелділігін, яғни адамның да заманға ықпал ете алатынын көрсетеді.

Мақалада заман мен уақыттың айырмашылықтары, олардың қоғам дамуы мен құндылықтардың алмасуындағы ролі талданады. «Арғы заман» ұғымы арқылы қазақ халқының тарихи жады мен рухани мұрасындағы уақыт пен кеңістік өлшемдерінің байланысы қарастырылады. Сондай-ақ, заманның үздіксіз өзгерісі және оның қоғамдағы құндылықтарға, адамның өмірлік ұстанымдарына тигізетін ықпалы философиялық тұрғыдан талқыланады.

Зерттеу нәтижесінде заманның тек объективті құбылыс емес, адамның рухани және моральдық әрекеттерімен қалыптасатын ұғым екендігі анықталды. Абайдың философиялық көзқарастары заманның әлеуметтік және мәдени мазмұнын түсінуде, сондай-ақ ұлттық тарихи сананың қалыптасуында маңызды рөл атқарады.

Түйін сөздер: заман, уақыт, кеңістік, Абай философиясы, әлеуметтік құндылықтар, қазақ дүниетанымы, тарихи сана.

Кіріспе

Қазақ философиясы – халқымыздың тарихи, мәдени, және рухани болмысын айқындайтын терең дүниетанымдық жүйе. Бұл жүйеде уақыт пен кеңістік категориялары ерекше орын алады. Заман ұғымының эволюциясын зерттеу арқылы біз халқымыздың тарихындағы маңызды әлеуметтік, мәдени және философиялық құбылыстарды түсінуге мүмкіндік аламыз.

Қазақ әдебиеті мен философиясында заман ұғымының 150-ден астам түрі кездеседі: қилы заман, нар заман, зар заман, ақыр заман және т.б. Алайда, «заман» ұғымының философиялық категория ретіндегі мәні әлі күнге дейін толық зерттелмеген. Бұл мақалада біз заман ұғымының қазақ философиясындағы эволюциясын, оның кеңістік пен уақыт түсінігімен тығыз байланысын талдап заман философиясының терең астарларын ашуды мақсат етеміз [1].

Заман ұғымының қазақ әдебиеті мен философиясындағы көп қырлылығын ескере отырып, оны анықтап, шегін белгілеу оңай емес. Бұл ұғымның түрлі мағыналары: дәуір, кезең, уақыт, өмір сүрген мерзім, тіпті қоғамның мінез-құлқын сипаттайтын философиялық категория ретінде қарастырылады. Заманның ұлы да ұзақ сұрыпталатын, мағынасы мол ұғым екенін Ғабит Мүсіреповтың: «Заман – деген бір күнде орнап, сол күні-ақ бар мазмұнын айқындап беретін базар емес, ұлы да ұзақ сұрыпталатын кезең» деген сөзі дәлелдейді [2]. Сонымен қатар, көркем шығармалардың өзін туындатқан дәуірімен тығыз байланыста болатындығы жөніндегі Л.И. Тимофеевтің пікірі заманның тарихи мәнін түсінуге ықпал етеді [3].

Ұлы ойшыл Хакім Абай заман туралы терең философиялық ойларын өзінің қара сөздері мен өлеңдерінде айқын көрсеткен. Оның 37-қара сөзіндегі: «Адам баласын заман өсіреді, кімде-кім жаман болса, оның замандасының бәрі виноват» деген тұжырымы заман мен адам арасындағы өзара ықпалды ашып береді [4]. Абай заманның адам тәрбиесіне, адамгершілік қасиеттердің қалыптасуына тікелей әсерін мойындап қана қоймай, адамның өзі де заманның сипатын айқындайтынын баса айтады. Бұл пікір заманның әлеуметтік және мәдени құндылықтарға тәуелділігін, сол арқылы қоғамның дамуындағы адамның рөлін ерекше көрсетеді. Заман тек уақыт немесе дәуір ғана емес, ол адамның өмір сүрген ортасы, сол ортаның қалыптастырған құндылықтар жүйесі екенін Абай ойларынан аңғаруға болады.

Сонымен қатар, Хакім Абай заманның қиындығын, қазақ халқының тұрмыстық және рухани азғындауын өзінің өлеңдерінде шынайы бейнелеп өткен. Ол заманды сипаттай отырып, халықтың сол кездердегі әлеуметтік ахуалына, рухани құлдырауына назар аудартады. Абайдың заман туралы

ойлары – қазақ философиясының маңызды бір бөлігі және ол ұлттың өзін-өзі тануында ерекше рөл атқарады.

Қазақ философиясындағы «заман» ұғымы – қоғамның ахуалы мен әлеуметтік болмысын, сол кезеңдегі адамның мақсат-мұраттары мен құндылықтарын қамтитын маңызды философиялық категория. Бұл ұғым белгілі бір қоғамдық-тарихи үдерістің нақты кезеңін сипаттап, сол дәуірдің тұрмыстық-өмірлік мәнін тұтас бейнелейді. Заман ұғымы – уақыттың аясындағы тарихи шындықты, ұлттық болмысты және сол кезеңдегі құндылықтарды түсіну құралы. «Заман» ұғымының ерекшелігі – оның белгілі бір дәуірдің өзіндік мәнін, құндылықтарын және ерекшеліктерін басқа кезеңдермен салыстыру арқылы айқындалатындығында. Бұл ұғым белгілі бір кезеңдегі ұлт тағдырын, тіршіліктің келбетін, өмір салтын, тұрмыстың қалпын және сол кезеңдегі әлеуметтік ахуалдарды тұтас қарастыруға мүмкіндік береді. Қазақ дүниетанымында заман – тек уақыт өлшемі емес, ол қоғамның рухани, мәдени және тарихи болмысының көрінісі [5].

Жас ғалым Сайраш Сапарғалиеваның пікірі бойынша, заманның өзгеруінің басты себебі – халық, ал халықтың басын біріктіретін негізгі күш – мемлекет. Осы арқылы заман ағымы екі басты факторға тәуелді екенін көреміз: біріншісі – мемлекет, екіншісі – халық. Бұл түсінік қазақ философиясындағы «адамға қарай заман» деген ұғымды тереңдете түседі. Адамның заманға тәуелділігі мен заманның адамға тәуелділігі өзара тығыз байланыста дамып, өзгеріс үстінде болады. Сайраш Сапарғалиева атап өткендей, заман табиғилықтан гөрі жасандылыққа бейім және үнемі өзгермелі. Мұндай көзқарас заман мен адамның өзара әрекеттесуінің динамикалық сипатын көрсетеді: заманның мәні мен талаптары адам әрекеттері арқылы ақталып немесе керісінше, қараланады [6].

«Заман» – уақыттан туындайтын ұғым. Уақыт болмаса, заман болмайды, бірақ заман – уақыттың тек әлеуметтік сипаттағы белгілі бір бөлігі ғана. Уақыт – шексіз, үздіксіз, қайталанбайтын және абсолютті құбылыс, ол өткеннен болашаққа қарай бағытталады. Уақыт шартты түрде абсолютті, геологиялық және әлеуметтік уақыттарға бөлінеді. Ал «заман» көп жағдайда әлеуметтік уақыттың аясында көрініс табады. Бұл ұғым бүтін мен бөлшек, жалпы мен жеке қатынасында жеке дара ұғым ретінде танылса да, әлеуметтік уақыттың тұтастығы замандардың жиынтығынан қалыптасатыны анық [7].

Уақыттың әртүрлі бөлшектері: кезең, дәуір, мезгіл және мезет ұғымдары заманмен тығыз байланысты болғанымен, олардың өзіндік айырмашылықтары мен қолданыс ерекшеліктері бар. Кезең – уақыттың басталатын және аяқталатын нақты бір бөлігі, оның көлемі әртүрлі тарихи немесе әлеуметтік оқиғаларды қамтуы мүмкін. Бұл ұғым «заманға»

синонимдес, себебі екеуі де белгілі бір уақыт аралығын сипаттайды. Ал, мезгіл заманға қарағанда тар мағынада қолданылады, мысалы, қыс мезгілі немесе жаз мезгілі сияқты табиғи циклдерге қатысты айтылады [8]. Заман мен кезеңнің қарама-қарсы ұғымдары болмаса да, оларды уақыттың тым қысқа бөлігін білдіретін «сәт», «мезет» сияқты ұғымдар толықтыра алады. Бірақ, бұл ұғымдардың ешқайсысы қатаң хронологиялық өлшеммен шектелмейді. «Заман» ұғымы хронологиялық өлшемнен гөрі эмоционалдық мазмұнға ие. Ол тек уақытты ғана емес, сол уақыттың рухани, әлеуметтік және мәдени мәнін сипаттайды. Сонымен қатар, «заман» сөзінің кейбір түрленген формаларында (мысалы, замандас, заманауи, заманы бір) эмоционалдық мазмұн азайып, ұғым тек уақытына қатысты сипаттама ретінде қолданылады. Бұл ерекшеліктер заманның қазақ дүниетанымындағы маңыздылығын түсінуге және оның басқа уақыт категорияларынан айырмашылығын айқындауға мүмкіндік береді.

Отандық философияда заман ұғымын жан-жақты зерттеп, оның жіктелуіне сапалық мазмұн беруде дінтанушы, профессор Бақытжан Сатершиновтың еңбегі ерекше. Ол қазақ дүниетанымындағы замандарды тарихи санасы мен өмір сүрген кезеңдеріне қарай төмендегідей жіктейді [9]:

1. Алтын заман – Алтын Орда тұсындағы қазақ пен ноғай халықтарының бірлігі мен Еуразиялық Ұлы Дала көшпенді өркениетінің шарықтау шегі. Бұл дәуірдің тарихи санасы батырлық эпостар («Қырымның қырық батыры», «Ерқосай», «Еркөкше») арқылы көрініс табады.

2. Қилы заман – қазақ пен ноғайдың ажырау кезеңі, көшпенділікті таңдап, дербес мемлекеттілікті құру және оны сыртқы жаулардан қорғау. Бұл кезеңнің тарихи санасы XV-XVIII ғасырлардағы қазақ жырауларының шығармалары арқылы сипатталады.

3. Зар заман – еуразиялық көшпенділіктің дағдарысы мен тәуелсіздіктен айырылу кезеңі. Бұл кезең еркіндік пен бодандықтың, дәстүр мен жаңа тәртіптердің шиеленісуімен ерекшеленеді және «зар заман» ағымы ақындарының (Шортанбай, Дулат, Мұрат) шығармаларынан байқалады.

4. Жаңа заман – XX ғасырдың басындағы ұлттық сана-сезімнің оянуы, Алаш қозғалысы, ағартушылық және ұлттық идеялардың («Түркістан», «Алаш», «Қазақ») пайда болуы. Бұл кезең модернизм мен реформаторлық қозғалыстардың шыңдалуымен сипатталады.

5. Қазіргі заман – Кеңес Одағының тоталитаризм кезеңінен кейінгі ұлттық мәдениетке оралу мен жаһандану дәуірі. Бұл кезеңде қазақ халқының тарихи санасы индустриалдық және постиндустриалдық қоғамдардың ықпалымен жаңаша сипат алды.

Бұқар жыраудың «Ай, заман-ай, заман-ай» деп басталатын жыр жолдары сол кезеңдегі қазақ қоғамының тұманды болашағы мен ауыр жағдайына деген алаңдаушылықты білдіреді. Жырау заманның

құлдырауын бейнелеп, қоғамның құндылықтары қалай өзгергенін, адамдар арасындағы әлеуметтік және моральдық теңсіздіктерді ашық сипаттайды. Оның айтуынша, заманның өзгеруімен бірге еркіндік пен рухани биіктік төмендеп, арғымақ пен жабылар, жақсылар мен жамандар теңескен кезеңдер басталған. Бұл – қоғамдағы әділетсіздікті, құндылықтардың құлдырауын көрсету [10].

Егер Асан Қайғы келешек заманға үмітпен және философиялық болжаумен қараса, Бұқар жырау өзінің заманына алаңдаушылықпен қарап, нақты әлеуметтік проблемаларға назар аударған. Оның жырларындағы «Ай, заман-ай» тіркесі өкініш пен мұңды, заманның құлдырауын және «әттеген-ай» деген шерлі үнді білдіреді [11].

Осы тақырыпқа терең бойлап, қоғамның мәселелерін шынайы түрде жырлаған ойшылдардың бірі – Ғұмар Қараш. Ол қазақ халқының тарихи тағдыры мен заман ағымын философиялық тұрғыдан талдап, өз дәуіріндегі әлеуметтік мәселелерге терең алаңдаушылық білдірген қайраткер тұлға. Ғұмар Қараш – ойшыл, ақын, дін саласының білгірі және өз халқы үшін аянбай еңбек еткен қайраткер [12]. Ол араб, парсы, татар және башқұрт тілдерін жетік меңгеріп, Алаш зиялылары арасында жоғары діни сауаттылығымен «Алаш имамы» атанған. Жастайынан білімге құштар Ғұмар Қараш сопылық іліммен де таныс болып, заманның бет-бейнесін терең философиялық тұрғыда сипаттап, оның шынайы келбетін бейнелей білді. Ғұмар Қараш жыраулық дәстүр мен зар заман поэзиясын жалғастырып қана қоймай, өткенді аңсап, болашақтағы қауіп-қатерлерді алдын ала болжаған ойшыл. Оның шығармаларында замана азғындауы, құндылықтардың құлдырауы, әділетсіздік пен алауыздықтың күшеюі терең сыналады. Ол өз заманындағы әлеуметтік әділетсіздіктерді былай деп суреттейді:

«Замана азған шағында,
Түрлі де, түрлі күй болды,
Құлдан туған би болды.

...

Адалдық, ақтық білмейді,
Ары, діні мал болды».

Бұл жыр жолдары сол дәуірдің қоғамдағы әділетсіздік пен моральдық құндылықтардың әлсіреуін бейнелейді. Ғұмар Қараш өз шығармаларында заманауи қоғамның мәселелеріне тоқталып қана қоймай, олардың шешілу жолдарын да ұсынады.

Уақыт – шексіз, үздіксіз және қайталанбайтын үдеріс. Ол өткеннен болашаққа қарай бағытталып, қоғам мен адамның дамуының негізін құрайды. Уақыт абсолютті және объективті құбылыс болса, заман – уақыттың әлеуметтік мәнге ие бөлігін бейнелейтін субъективті ұғым. Бұл тұрғыда «заман» уақытты тек хронологиялық шеңберде ғана емес,

эмоционалдық және әлеуметтік мазмұн арқылы да сипаттайды. Бұқар жыраудың: «Ай, заман-ай, заман-ай» деген жыр жолдары заманның эмоционалдық реңкін, оның тұмандығын және қоғамдағы құндылықтардың құлдырауын көрсетеді

Заман уақыттың белгілі бір бөлігін қамтып, тарихи шындықтың көрінісі ретінде қызмет етеді. Уақыттың өзіне тән объективтілігіне қарамастан, заман адамның қоғамдық және рухани болмысына тәуелді. Абайдың: «Адам баласын заман өсіреді, кімде-кім жаман болса, оның замандасының бәрі виноват» деген тұжырымы заманның қоғамның қалыптасуына ықпалын ғана емес, оның өз кезегінде адамдардың әрекетімен қалыптасатынын да көрсетеді. Бұл – заман мен уақыттың диалектикалық өзара байланысының айқын көрінісі.

Кеңістік – заманның өрісі. Әрбір заман өзінің кеңістігінде өрбиді және сол кеңістіктің тарихи, географиялық, мәдени ерекшеліктерімен айқындалады. Мысалы, Бақытжан Сатершиновтың заман жіктемесінде «Алтын заман» көшпенділер өркениетінің кеңістік шарықтау шегі ретінде сипатталады. Бұл кезеңнің кеңістігі тек физикалық аумақ қана емес, сонымен бірге әлеуметтік және мәдени бірлік болған. Кеңістік заманның оқиғаларын, идеяларын және құндылықтарын сақтау арқылы белгілі бір дәуірдің тарихи шындығын бейнелейді. Бұқар жыраудың шығармаларындағы кеңістік элементтері қазақ қоғамының нақты өмір салтын, оның көшпенділік мәдениетінің дағдарысын және отаршылдық дәуірдің қайшылықтарын көрсетеді. «Арғымақтың жалы жоқ – жабылар жалыменен теңелер» деген жолдар кеңістіктегі әлеуметтік теңсіздік пен құндылықтардың құлдырауын ашып береді.

Заман, уақыт және кеңістік біртұтас философиялық жүйе ретінде қарастырылады. Уақыт пен кеңістік заманның контекстуалдық негізін құраса, заман олардың ішіндегі құбылыстар мен оқиғаларды сипаттайды. Мысалы, «Қилы заман» – қазақ қоғамының XV-XVIII ғасырлардағы әлеуметтік өзгерістері мен кеңістіктегі қозғалыстарын бейнелейді. Бұл заманның әлеуметтік және кеңістіктік шындығы қазақ жырауларының шығармаларында көрініс тапты. Асан Қайғы заман мен кеңістікті үйлесімді түрде сипаттап, болашақтағы идеалды кеңістік «Жерұйықты» іздеді. Ал Бұқар жырау заманның шынайы кеңістігін бейнелеп, қоғамдағы құндылықтардың құлдырауына алаңдаушылық білдірді. Мұндай көзқарастар заманның кеңістік пен уақыт арасындағы тығыз байланысын айқындайды.

Зерттеу әдіснамасы

Заман ұғымы – қазақ философиясының негізін құрайтын маңызды категориялардың бірі. Бұл ұғым уақыт пен кеңістік аясында қоғамның

әлеуметтік, мәдени, және тарихи болмысын бейнелейді. Алайда, «заман» ұғымының философиялық тұрғыдан терең зерттелмеуі, оның мәні мен мазмұнын ашудағы шектеулілік қазіргі таңда өзекті болып отыр.

Бұл жұмыстың негізгі мақсаты – қазақ философиясындағы заман ұғымының эволюциясын зерттеу, оның уақыт пен кеңістік категорияларымен байланысын анықтау, сондай-ақ, заманның философиялық мәнін ашу.

- Абай философиясындағы заман ұғымының мәнін, оның уақыт пен кеңістік категорияларымен байланысын анықтау.

- Абайдың заман туралы ойларының қазақ қоғамының әлеуметтік, мәдени және рухани болмысына тигізген ықпалын талдау.

Зерттеу барысында заман ұғымының Абай философиясындағы орнын анықтау және оның уақыт пен кеңістік категорияларымен байланысын талдау үшін кешенді ғылыми әдістер қолданылды. Тарихи-философиялық әдіс арқылы Абайдың философиялық көзқарастарын тарихи жағдайда қарастыру жүзеге асырылды. Абайдың заман туралы ойларының сол кезеңдегі қазақ қоғамының әлеуметтік және мәдени болмысымен байланысы анықталды. Сонымен қатар, Абай философиясындағы заман ұғымының эволюциясы, оның ұлттық тарихи санамен сабақтастығы талданды. Мазмұнды талдау әдісі Абайдың шығармаларындағы (қара сөздері мен өлеңдері) заман туралы ойлары терең мазмұнды талдауға алынды. Бұл әдіс Абайдың заман ұғымын бейнелеу тәсілдерін, оның философиялық және әлеуметтік көзқарастарының ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеу объектісін тұтастықта қарастыру үшін жүйелі талдау әдісі қолданылды. Бұл тәсіл арқылы Абай философиясындағы заман ұғымының әртүрлі түсініктері: уақыт, кеңістік, әлеуметтік құндылықтар, адамгершілік категориялары біртұтас жүйе ретінде қарастырылды.

Абай философиясындағы заман ұғымы

Абайдың заман туралы ойлары уақыт пен кеңістік категорияларымен тығыз байланысты. Уақыт – шексіз, үздіксіз ағым болса, заман – сол уақыттың белгілі бір әлеуметтік мәнге ие бөлігін бейнелейді. Абай заманның осындай ерекшеліктерін сипаттай отырып, оның өзгермелі табиғатын, қоғамдағы құндылықтардың уақыт өте келе қалай құлдырайтынын немесе жаңғыратынын өз өлеңдері мен қара сөздерінде бейнелеген.

Абайдың «Тоты түсті көбелек» атты өлеңі заманның табиғатын терең философиялық тұрғыда сипаттайды:

«Әркімді заман сүйремек,
Заманды қай жан билемек?
Заманға жаман күйлемек,
Замана оны илемек»

Өлең жолдары арқылы Абай заманның объективтілігін, оның адамға бағынбайтын, өз ырқы бойынша әрекет ететін құбылыс екенін айқындайды. Заман тек бір адамның ғана емес, бүкіл қоғамның өмірін қалыптастыратын қуатты күш ретінде көрінеді. Өлеңде Абай заманның билігі мен оны түзету мәселесіне тоқталады: «Заманды қай жан билемек?» деген риторикалық сұрақ заманның адам қолынан тыс екенін меңзейді. Бұл жерде заманның өзгеруі мен оның қоғамға ықпалын түсіну мәселесі көтеріледі. Абай заманның құбылмалылығын суреттей отырып, оны түзеу немесе басқару мүмкіндігі туралы ойландырады.

Абай философиясында заманның объективтілігі маңызды орын алса да, ол заманның адамның еркін толықтай билей алмайтынын көрсетеді. Абайдың көзқарасы бойынша, заман адамдарды өз ықпалымен сүйрегенімен, белгілі бір дәрежеде адам да заманға ықпал ете алады. Бұл ой «заманды адам жасайды ма, әлде адамды заман билей ме?» деген көне сұрақтың терең философиялық мәнін ашады. Абай заманның өззандылықтарына бағынатынын мойындап, сонымен қатар адамның да белгілі бір деңгейде заманды қалыптастыратынын алға тартады. Заман мен адамның өзара әрекеттесуінде Абай өзгерістердің рөлін ерекше атап көрсетеді. Адамның мінез-құлқы мен өмірлік ұстанымдары заман талабына сәйкес өзгеріп отырады. Бүгінгі буын өткеннің орнын басып, жаңа идеялар мен құндылықтарды қалыптастырады. Бұл процесс арқылы қоғамның экономикалық, рухани және мәдени салалары үздіксіз дамып, жаңарады.

Абайдың шығармаларында «арғы заман» ұғымы да кездеседі. Бұл ұғым қазақ халқының тарихи жады мен дүниетанымындағы ерекше кезеңдерді сипаттайды. Ата-бабаларымыздың өмір сүрген көне дәуірлері – тек уақыт өлшемі ғана емес, сонымен бірге қазақ руханиятының, мәдениетінің және құндылықтарының қалыптасу негізі. Советтік кезеңде қолданысқа енген «көне дәуір» немесе «біздің дәуірімізге дейінгі» деген ұғымдар қазақ дүниетанымындағы «арғы заман» түсінігінен алыстап, ұлттық танымға сәйкес келмейтін сипат алғаны байқалады. Сондықтан қазақ дүниетанымына тән «арғы заман» ұғымын қайтадан оқулықтарға енгізу және оны ғылыми айналымға түсіру маңызды. Бұл тек ұлт тарихын ғана емес, ұрпақ санасын да ұлттық құндылықтарға жақындатады.

Абай заманның үнемі өзгерісте болатындығын, жаман мен жақсының, ескінің орнына жаңа идеялардың келетінін ерекше атап өткен. Бұл ой қазіргі заманға да сәйкес келеді. Әлемдегі саяси, экономикалық және рухани өзгерістер қоғамның ойлау мәдениеті мен құндылықтарын үздіксіз жаңартады. Мысалы, тоталитаризм, коммунизм және социализм заманы – тарихқа айналған өткен кезеңдер. Ал қазіргі заман – мүлдем жаңа сананың қалыптасу кезеңі. Бұл алмағайып, өзгермелі заманның ерекшелігі – жаңа

идеялардың пайда болуы, құндылықтардың жаңғыруы және өмірлік ұстанымдардың өзгеруі.

Абай философиясында заман мен адам егіз ұғымдар ретінде қарастырылады. Алайда, заманның күші мен ықпалы басымырақ. Абай заманның объективті сипатын ерекше атап өтеді: заман адамды билеп, оны өз ырқына көндіреді. Заманды басқару немесе оны өз еркіне бағындыру мүмкін еместей көрінеді. Абайдың пайымынша, заманның ағымына қарсы тұру немесе оны өзгерту – күрделі, бірақ маңызды мәселе.

Абайдың 37-қара сөзіндегі:

«Дүние – үлкен көл,
Заман – соққан жел,
Алдындағы толқын – ағалар,

Артқы толқын – інілер» - деген бейнелі анықтамасы заман мен адамның өзара ықпалын поэтикалық түрде сипаттайды. Бұл метафора арқылы Абай заманның үнемі қозғалыста, өзгерісте болатынын және адам өмірінің сол толқын ішінде өзіндік орнын табуы маңызды екенін көрсетеді.

Абайдың ойынша, адамдар өз заманының талабына икемделіп әрекет етуі мүмкін, бірақ заманға толықтай бағыну немесе оның ықпалымен ғана өмір сүру қауіпті. «Заманың түлкі болса, тазы боп шал» деген түсінік заманға икемделуді қажет ететінін білдіреді. Бірақ бұл бейімделу адамның өз принциптері мен азаматтық ұстанымын жоғалтпай жүзеге асуы тиіс. Заманның ағысына қарсы тұру немесе оған бейімделу – әр адамның таңдауына байланысты. Заманның ыңғайына көніп, бейімделе беретін адамдардың көптігі олардың қоғамдағы ықпалын төмендетсе, ағысқа қарсы тұрып, өзіндік жолды ұстанған тұлғалар қоғамның дамуына үлес қосады. Бұл – азаматтық сана мен жауапкершіліктің көрінісі.

Абай заман мазмұнының өздігінен қалыптаспайтынын және оның қалыптасуына адамдардың қатысатынын түсіндіреді. Заманды анықтайтын, оның мазмұнын құрайтын – қоғам мен оның көшбасшылары. Мемлекет басшылары, ойшылдар, хандар мен билер заманның мазмұнын, бағытын анықтайтын негізгі тұлғалар болып табылады. Сонымен қатар, заманды анықтауда халықтың рөлі ерекше. Абай заманның мазмұны халықтың экономикалық, рухани-мәдени деңгейіне тәуелді екенін айтады. Тарихи тұрғыдан, әрбір заманның мазмұны – сол дәуірдегі адамдардың әрекеттерінің көрінісі. Бұл ой заман мен адамның тығыз байланысын және олардың өзара ықпалын нақтылайды.

Абай қырық жасына жеткенде, оның дүниетанымы шығыстық рухани қазынамен және өмірлік тәжірибемен байыған, терең философиялық деңгейге көтерілген еді. Бұл кемелдену ақынның заманның табиғатын, адамның мінез-құлқын терең тануына мүмкіндік берді. Абайдың «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» деген сөздері – ақынның тек

жасының ұлғайғанын ғана емес, рухани биікке жеткендігін білдіреді. Бұл кезеңде Абай заман сырын, оның адамға әсерін және адам мен заманның өзара қарым-қатынасын зерделеуге бет бұрады.

Абай заман мен адам арасындағы байланысты жақсы мен жаман, адал мен арам, ақыл мен қайрат ұғымдары арқылы терең түсіндіреді. Ол заман мен адамның мәнін адамгершілік тұрғысынан саралайды. Ақын үшін адалдық пен әділдік заманның негізгі өлшемі болуы керек, ал бұл өлшемдерді түсініп, ұстана білу тек ақыл арқылы мүмкін болады. Абайдың рухани кемелденуі оны заман мен адамның қайшылықтарына терең талдау жасауға жетелейді. Ол заманның қайшылықтары мен әділетсіздіктерін тек сыртқы жағдайлардан ғана емес, адамдардың мінез-құлқынан, олардың ақыл-ой деңгейінен іздейді. Бұл – адамның рухани және моральдық жағдайына байланысты заманның да өзгеруі мүмкін деген тұжырымға әкеледі. Абай өзінің рухани деңгейінің заманынан және замандастарынан озғанын сезінеді. Бұл – адамның ой-санасының өзгелерден биікке көтерілуінің нәтижесінде туындайтын жалғыздық. Абай өз заманында ақылымен, парасатымен оқшау тұрғанын аңғарып, айналасынан мұндасар, ойласар адам таппай, толғанады. Бұл жалғыздық оны өз жанына үңілуге, өз жүрегінен жұбаныш іздеуге жетелейді. Абайдың заман мен адам туралы толғаныстары адалдық пен арамдықтың, жақсылық пен жамандықтың, ақыл мен қайраттың мәңгілік қарама-қайшылықтарына ұласады. Ақын заманның сипатын және оның адамға әсерін түсіндіре отырып, жеке тұлғаның рухани өсуі арқылы қоғамды өзгертудің мүмкіндігін көрсетеді.

Абайдың 1886 жылы жазылған «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» өлеңі – ақынның заман мен адам туралы терең ойларын бейнелейтін күрделі көркем туынды. Өлеңнің әр шумағы негізгі тақырып пен идеяны әр қырынан ашып, тұтастай алғанда, адамның өмірдегі орны, рухани толысуы және қоғамның жағдайы туралы күрделі философиялық пайымдауларға әкеледі. Өлеңнің алғашқы екі шумағы ақынның адам мен заман туралы жалпы философиялық ойларынан құралған. Мұнда Абай адамның заманға бейімделу қажеттілігін, бірақ сонымен қатар заманның адамды қалай билейтінін суреттейді.

Ақынның пайымдауынша, адам бойындағы жауапкершілік пен ақыл-ойдың үстемдігі заманның ықпалына қарсы тұра алады. Бұл шумақтарда заманға бағынбай, өз ұстанымын сақтай білудің маңыздылығы айтылса, екінші жағынан, заманның табиғатын түсінбей, оның ықпалына толықтай көніп кету – ездің сипаты екенін көрсетеді. Кейінгі шумақтарда Абайдың ойлары нақты бейнелерге айналып, адамның заманға деген әрекеттерін сипаттайды. Мұнда ақын бойкүйездік пен еріншектік сияқты адамның әлсіз тұстарын сынайды. Абай үшін адамның рухани биіктікке жетуі –

оның ақылға еруі, ал ақылға ере алмай, еріншек тарту – адам бойындағы ең төмен қасиеттердің бірі. Ақын «бойдың салғырттығын жеңіп, ой қуып, ақылға еру ердің ісі» деп, адамның өз күш-жігерімен рухани даму жолына түсуі керектігін баса айтады. Бұл – заманның ықпалына еріп қана қоймай, оған ақыл мен парасат арқылы қарсы тұру қажеттігі туралы ой. Ал ездер бұл талапқа сай болмай, тек көптің ішінде қалуға мәжбүр.

Абайдың философиясында заман мен уақыт бір-бірімен тығыз байланысты ұғымдар ретінде қарастырылады. Уақыттың объективті сипаты – оның ешкімге тәуелсіз, үздіксіз қозғалыста болуы. Абай заманның осы уақытқа тәуелді бола тұра, адам өміріне тікелей әсер ететінін және оның өзгермелі табиғатын айқын суреттейді. Адам уақыттың үздіксіз қозғалысын тоқтата алмаса да, заманның ағымына жауап беру арқылы өз рөлін анықтай алады. Бұл идея уақыттың адам өміріндегі шексіздігі мен заманның салыстырмалы шектеулілігін көрсетеді.

Кеңістік – уақыттың аясында белгілі бір географиялық, әлеуметтік және мәдени шарттармен анықталатын өмір сүру аймағы. Абай заманның кеңістікпен байланысын «арғы заман» ұғымы арқылы түсіндіреді. Бұл ұғым қазақ халқының тарихи жады мен өмір сүрген аймағындағы дәуірлердің ерекшеліктерін көрсетеді. Абайдың «Дүние – үлкен көл, заман – соққан жел» деген бейнелі анықтамасы кеңістік пен уақыттың өзара ықпалын түсіндіреді. Көл – кеңістіктің тұрақты бөлігі, ал жел – уақыттың үздіксіз қозғалысын білдіреді. Осы метафора арқылы Абай заманның уақыт пен кеңістік шеңберінде адам өміріне ықпал ететінін айқын суреттейді. Абайдың пайымдауынша, адам заманның ықпалына түссе де, өз ақыл-ойы мен парасатын пайдалана отырып, оны жеңе алады. Бұл – уақыт пен кеңістікке бейімделу мен қарсы тұру арасындағы диалектикалық байланыс. Абайдың заман туралы ойлары уақыт пен кеңістікті тек объективті өлшемдер ретінде ғана емес, адам өмірінің моральдық және рухани дамуының негізі ретінде қарастырады.

Қорытынды

Қазақ философиясындағы «заман» ұғымы уақыт пен кеңістік категорияларымен тығыз байланыста болып, қоғамның әлеуметтік, мәдени және рухани дамуының айнасы ретінде көрінеді. Бұл ұғымның эволюциясы адам мен қоғамның өзара әрекеттесуін, тарихи және рухани құндылықтардың қалыптасуын терең түсінуге мүмкіндік береді.

Абайдың заман туралы философиялық ойларының маңызы ерекше. Ол заманның объективті сипатын мойындай отырып, адамның заманға ықпал ету мүмкіндігін терең түсінген. Заман – тек сыртқы жағдайлар жиынтығы емес, ол адамның рухани және моральдық деңгейімен қалыптасатын

құбылыс. Абай заман мен адамның өзара тығыз байланысын қарастыра отырып, жеке тұлғаның қоғам дамуына тигізетін рөлін анық көрсетеді.

Заманның өзгермелі табиғаты, оның қоғамдағы құндылықтарға, ойлау мәдениетіне және адамның мінез-құлқына әсері айқындалды. Абай заманға бейімделудің және оған қарсы тұрудың арасындағы үйлесімділікке ерекше назар аударады. Бұл адамның өз принциптерін сақтай отырып, қоғамның игілігі үшін әрекет етуінің маңыздылығын көрсетеді.

Заман мен уақыттың шексіздігіне қарамастан, адамның оның мазмұнына әсер ету қабілеті бар екені анықталды. Осы тұрғыдан алғанда, Абайдың философиялық көзқарастары бүгінгі заман үшін де өзекті. Қоғамдағы әрбір адам заманның ағымына бейімделумен қатар, оны жақсартуға, өзгертуге үлес қоса алатынын түсінуі керек.

Абайдың заман туралы философиялық ойлары – ұлттық философия мен тарихи сананың ажырамас бөлігі. Ол адамның рухани кемелденуін заманның дамуының негізі деп біледі. Бұл идеялар қазақ халқының тарихи, мәдени және рухани мұрасын түсінуде маңызды рөл атқарады және бүгінгі ұрпақ үшін де құнды бағдар болып қала береді.

Түйіндей келе, заман – уақыт пен кеңістіктің тоғысында адам мен қоғамның болмысын айқындайтын маңызды философиялық ұғым. Оның мағынасы мен мәнін терең түсіну – рухани даму мен қоғамның өркендеуінің негізі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Кемербаев Р. А. Философия эпохи перемен // *Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии.* – 2018. – Т. 63. – №. 1. – С. 39-47.
- 2 Таева Ж. Ғабит Мүсіреповтің шығармашылық шеберханасы // *Научно-практический журнал MUSEUM. KZ.* – 2024. – Т. 1. – №. 2.
- 3 Тимофеев Л. И., Поспелов Г. Н., Дувакин В. Д. Устные мемуары. – Изд-во Моск. ун-та, 2003.
- 4 Мальгаждар А. Абай қара сөздерінің өнегелі ғибраты // *Новая наука: современное состояние и перспективы развития.* – 2023. – С. 49-53.
- 5 Кемербай Р. Қайғы-қасірет емес, ол ең алдымен ойшылдық ел // *Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии.* – 2019. – Т. 68. – №. 2. – С. 65-74.
- 6 Сапарғалиева С. Ж. Философиялық ойлар сабақтастығы – Ж.М. Әбділдин философиясындағы «Идея» ұғымы. – 2018. – С. 286-288.
- 7 Жонкешов Б., Сарсенбаев А. Тарих терминологиясындағы заман, дәуір, саты, кезең хронологиялық терминдерінің орны // *Вестник КазНПУ имени Абая. Серия: Исторические и социально-политические науки.* – 2023. – Т. 80. – №. 4.
- 8 Абдрахманова А. Е. «Заман» концептісінің тілдік-танымдық көрінісі. – 2020.
- 9 Сатершинов Б., Абдираманова А. Т. Этноконфессиональные тенденции идентичности народа Казахстана // *Мир Большого Алтая.* – 2017. – Т. 3. – №. 3. – С. 335-340.
- 10 Топашов М. Бұқар жырау толғауларының идеялық-тақырыптық сипаты. – 2022.
- 11 Abdurazakova G. A. The legacy of Asan Kaigy in Kazakh political thought. – 2023. – С. 179-181.

12 Tagudretova B. B. Zamany tudyrgan kalamger // Global Science and Innovations: Central Asia. – 2021. – Т. 3. – №. 9. – С. 8-12.

Transliteration

1 Kemerbaev R. A. Filosofiya epokhi peremen [Philosophy of the Age of Change] // *Vestnik KazNU. Seriya filosofii, kul'turologii i politologii.* – 2018. – Т. 63. – №. 1. – С. 39-47.

2 Taeva Zh. Gabit Musirepovtin shygarmashylyk sheberkhanasy [Creative Workshop of Gabit Musirepov] // *Nauchno-prakticheskiy zhurnal MUSEUM. KZ.* – 2024. – Т. 1. – №. 2.

3 Timofeev L.I., Pospelov G.N., Duvakin V.D. Ustnye memuary [Oral Memoirs]. – Izd-vo Mosk. un-ta, 2003.

4 Mal'gazhdar A. Abay kara sozderinin onegeli gibraty [The Moral of Abai's Words of Edification] // *Novaya nauka: sovremennoe sostoyanie i perspektivy razvitiya.* – 2023. – S. 49-53.

5 Kemberbay R. Kaygy-kasiret emes, ol en aldymen oyshyldyk el [It is Not a Tragedy, it is Primarily a Country of Contemplation] // *Vestnik KazNU. Seriya filosofii, kul'turologii i politologii.* – 2019. – Т. 68. – №. 2. – С. 65-74.

6 Sapargalieva S. Zh. Filosofiyalyk oylar sabaktastygy – Zh.M. Abdildin filosofiyasyndagy «Ideya» ugymy [Continuity of Philosophical Thought-the Concept of «Idea» in the Philosophy of zh.m. Abdildin]. – 2018. – S. 286-288.

7 Zhonkeshov B., Sarsenbaev A. Tarikh terminologiyasyndagy zaman, dauir, saty, kezen khronologiyalyk terminderinin orny [The Place of Chronological Terms Time, era, Stage, Period in the Terminology of History] // *Vestnik KazNPU imeni Abaya. Seriya: Istoricheskie i sotsial'no-politicheskie nauki.* – 2023. – Т. 80. – №. 4.

8 Abdrakhmanova A.E. «Zaman» kontseptisinin tildik-tanymdyk korinisi [Language and Cognitive Reflection of the Concept of «time»]. – 2020.

9 Satershinov B., Abdiramanova A.T. Etnokonfessional'nye tendentsii identichnosti naroda Kazakhstana [Ethno-Confessional Tendencies of the Identity of the People of Kazakhstan] // *Mir Bol'shogo Altaya.* – 2017. – Т. 3. – №. 3. – С. 335-340.

10 Topashov M. Bukar zhyrau tolgaularynyn ideyalyk–takyryptyk sipaty [Ideological and Thematic Nature of Bukhar-zhyrau's Reflections]. – 2022.

11 Abdurazakova G. A. The legacy of Asan Kaigy in Kazakh political thought. – 2023. – P. 179-181.

12 Tagudretova B.B. Zamany tudyrgan kalamger [The Writer who Gave rise to the Times] // *Global Science and Innovations: Central Asia.* – 2021. – Т. 3. – №. 9. – С. 8-12.

Жангалиева А.Р., Ғарифолла Е., Рахматуллина З.Я., Шамахай С.

Эволюция понятия времени в казахской философии: пространство и время

Аннотация. Данная статья посвящена изучению эволюции понятия «время» в казахской философии. Время-сложное философское понятие, тесно связанное с категориями времени и пространства, отражающее социальное, культурное и духовное развитие общества. В статье рассматривается философское значение понятия времени, его место в рамках времени и пространства, а также влияние человека на время и время на человека.

Особое внимание в исследовании уделяется философии Абая. Мысли Абая о времени глубоко отражены в его стихах и словах назидания. Признавая объективный характер времени, поэт описывает его влияние на духовные и нравственные качества

человека. Кроме того, Абай показывает зависимость времени от человеческих действий, то есть человек также может влиять на время.

В статье анализируются различия времени и времени, их роль в развитии общества и обмене ценностями. Через понятие «загробная жизнь» рассматривается взаимосвязь измерений времени и пространства в исторической памяти и духовном наследии казахского народа. Также обсуждается с философской точки зрения непрерывное изменение времени и его влияние на ценности в обществе, жизненные позиции человека.

В результате исследования установлено, что время-это не просто объективное явление, а понятие, формируемое духовными и нравственными действиями человека. Философские взгляды Абая играют важную роль в понимании социального и культурного содержания времени, а также в формировании национального исторического сознания.

Ключевые слова: заман, время, пространство, философия Абая, социальные ценности, казахское мировоззрение, историческое сознание..

Zhangalieva A., Garifolla Y., Rakhmatullina Z., Shamakhai S.

Evolution of the Concept of Time in Kazakh Philosophy: Space and Time

Abstract. This article is devoted to the study of the evolution of the concept of «time» in Kazakh philosophy. Time is a complex philosophical concept closely related to the categories of time and space, reflecting the social, cultural and spiritual development of society. The article examines the philosophical meaning of the concept of time, its place within time and space, as well as the influence of man on time and time on man.

The study pays special attention to the philosophy of Abai. Abai's thoughts about time are deeply reflected in his poems and words of edification. Recognizing the objective nature of time, the poet describes its influence on the spiritual and moral qualities of a person. In addition, the Abai shows the dependence of time on human actions, that is, a person can also influence time.

The article analyzes the differences between time and time, their role in the development of society and the exchange of values. Through the concept of «afterlife», the interrelation of the dimensions of time and space in the historical memory and spiritual heritage of the Kazakh people is considered. It also discusses, from a philosophical point of view, the continuous change of time and its impact on values in society, human life positions.

As a result of the research, it has been established that time is not just an objective phenomenon, but a concept formed by spiritual and moral actions of a person. Abai's philosophical views play an important role in understanding the social and cultural content of the time, as well as in shaping national historical consciousness.

Keywords: zaman, time, space, philosophy of Abai, social values, Kazakh worldview, historical consciousness.